

////// recenze //////////////////////////////////////

Neznesiteľná ľahkosť zdôvodnenia prima facie

Marek PICHA, *Kdyby chyby. Epistemologie myšlenkových experimentů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2011. 195 s.

Michal Ivan

Predstavte si, že by ste mali písať recenziu na knihu Mareka Pichu. Keby ste začali tak, ako ja teraz, ponúkali by ste čitateľovi myšlienkový experiment (podľa definície, ktorú ponúka Marek Picha)? Odpoveď na túto otázku nie je úplne jednoznačná, ale k tomu sa dostaneme neskôr. Najskôr si povedzme niečo o tom, čo nám autor vo svojej monografii pripravil. Kniha *Kdyby chyby* je monografia zaoberajúca sa myšlienkovými experimentmi. Jej podnadpis znie *Epistemologie myšlenkových experimentů* a podstatná časť knihy je venovaná práve ich epistemológii. Neprehliadnuteľnou časťou je aj niečo, čo by sme s istými obmedzeniami mohli nazvať „ontológiou“ myšlienkových experimentov. Je to hlavne prvá časť, predstavujúca snahu o definíciu a ďalej časti pohybujúce sa na hrane ontológie a epistemológie (napr. koncepcia ako Machov psychologizmus). Ako odpoveď na epistemický status ponúka

autor pojem prima-facie zdôvodnenia, akúsi skromnú koncepciu bez veľkých ambícií, no aj bez prepádania skepticizmu. V neposlednom prípade podáva dôkladnú analýzu toho, ako postupovať pri kazuistike, akých chýb by sme sa mali vyvarovať pri posudzovaní myšlienkových experimentov.

Téma myšlienkových experimentov, hoci to tak z pohľadu miestnych diskusií nemusí vyzerať, predstavuje jednu z tých najpopulárnejších a najvýznamnejších v súčasnej filozofii. Práca Mareka Pichu k nej pristupuje ambiciózne, pričom autor preukazuje znalosť týchto diskusií, čím prináša neználemu čitateľovi okrem samostatnej práce aj prehľad tých najzaujímavejších príspevkov. Reaguje tak na autorov ako sú napr. Gendlerová, Williamson alebo autori z kruhu experimentálnej filozofie. Jedinou záhadou z tohto pohľadu zostáva malý priestor venovaný pojmu intuície, ktorý v týchto diskusiách práve naopak hrá obvykle významnú úlohu a býva často spájaný s „rozhodovaním sa“ o výsledkoch myšlienkového experimentu, obzvlášť diskutovaná je napr. otázka expertných intuícií odborníkov (čiže filozofov). Na druhú stranu, vzhľadom na autorov deklarovaný dešpekt k diskusiám verbálneho charakteru (pozri napr. s. 40), je pochopiteľné, že pri otázke intuície mu stačí poukázanie na rovnakú podmienku

zdôvodnenia intuície (rovnakú s myšlienkovými experimentmi). I tak by som považoval minimálne za vhodné uviesť viac súvislostí medzi intuíciou a myšlienkovými experimentami.

V prvej kapitole si Picha kladie otázku, čo to myšlienkový experiment je. Ide o otázku, ktorá má rovnako tendenciu presúvať sa do verbálneho sporu, čo si však autor uvedomuje. Čitateľovi ponúkne svoju definíciu („Myšlienkový experiment je soubor pokynů určujících, jakou konkrétní situaci si představit s cílem něco zjistit.“) a uvedie jej výhody v kontraste k ďalším definíciám. Rozkúskované na časti tu vidíme tri podmienky – 1) súbor pokynov; 2) predstavovanie si; 3) kognitívny cieľ. Jedným z (treba dodať, že explicitne prijatých) dôsledkov je, že aj odhadovanie je považované za myšlienkový experiment. Myšlienkovým experimentom tak je odhadovanie, či sa batožina zmestí do kufra auta, pokiaľ ho vykonáme predstavovaním si, ako by sme kufre naskladali (s. 32).

S tým isto možno polemizovať, no autor má na také vymedzenie právo. Väčší problém vidím v bode 3. Čo je to totiž kognitívny cieľ, čo znamená „něco zjistit“? Autor síce upozorňuje, že nemá v úmysle zahrnúť fantazirovanie medzi myšlienkové experimenty, no je to také jednoduché? Povedzme, že pred verejným vystúpením postupujete

podľa určitých pokynov a predstavujete si ako rozprávate pred publikom, vďaka čomu nadobudnete presvedčenie, že to zvládnete a tréma je zbytočná. Picha tvrdí, že tu prebehol reálny psychologický experiment, ktorý vykonal subjekt sám na sebe. Je však hranica medzi odhadovaním vlastnej emocionálnej reakcie a odhadovaním naskladania batožiny akokoľvek jasná? A nie je napríklad predstavovanie si záchranného člnu s piatimi ľuďmi a jedným psom (príklad, ktorý Picha medzi myšlienkové experimenty zaraďuje) podobným psychologickým experimentom?

V druhej kapitole sa Picha začína venovať epistemickej otázke. Keďže sa neuspokojuje s tým, že by myšlienkové experimenty mali iba didaktický význam, púšťa sa do debaty o ich epistemickej význame. Ponúka 3 otázky: 1) Je myšlienkový experiment zdrojom nového presvedčenia?; 2) Je myšlienkový experiment zdrojom epistemickej zdôvodneného presvedčenia?; 3) Je myšlienkový experiment zbytočný? Z nich sa ako najplodnejšia javí druhá otázka. Autor predkladá štyri rôzne teórie o zdrojoch zdôvodneného presvedčenia myšlienkových experimentov (konkrétne Brownov apriorizmus, Machov psychologizmus, Kuhnov konceptualizmus a asocianizmus), ktoré by mali dokladať ich epistemickej prínos. Po dôkladnom kritickom zhodno-

tení sa napokon prikláňa k tomu, že je možné zodpovedať otázku epistemickeho významu aj bez toho, aby sme museli prijať niektorú z týchto koncepcií.

V ďalšom texte sa objavujú, aspoň sa mi tak zdá, tri výrazné postoje voči myšlienkovým experimentom. Jedným je odmietnutie prílišného optimizmu voči ich epistemickeému statusu. Optimistické koncepcie predpokladajú, že myšlienkové experimentovanie je tvorené určitým psychologickým procesom a zároveň, že tento proces je dôveryhodný. Avšak to sú príliš silné predpoklady, ktoré podľa autora neprejdú testom skepticizmu (s. 77). Druhým postojom je obhajoba pojmu *prima-facie* zdôvodnenia, ktorý je založený na akceptácii. Tretím postojom je opakované odmietanie skepticizmu, ktorý by spochybňoval význam myšlienkových experimentov ako taký.

Čo je to zdôvodnenie *prima-facie*? Túto kľúčovú otázku Picha rozoberá v tretej kapitole. „Přesvědčení, že *p*, je *pf*-zdůvodněné, pokud existují epistemicky relevantní důvody pro *p* a zároveň dané přesvědčení není vyvrácené” (s. 71). Ako je asi zjavné, kritickým sa stáva pojem epistemiccky relevantných dôvodov. Ktoré dôvody teda sú tie, ktoré sú epistemiccky relevantné? Picha ich definuje nasledovne: „*D* je epistemiccky relevantní důvod pro *p* jedině tehdy, pokud *D* vede k akcepto-

vání *p*” (s. 77). Pokiaľ nemáme silnejší dôvod, na základe ktorého by sme presvedčenie *p* odmietli a zároveň ho na základe myšlienkového experimentovania akceptujeme, je toto presvedčenie *pf*-zdôvodnené. Je to práve táto definícia, ktorá je základom Pichovej obhajoby epistemickeho statusu myšlienkových experimentov.

Výhodou tohto prístupu je, že poskytuje jednoznačnú odpoveď na epistemicckú prínosnosť myšlienkových experimentov – prínosné sú práve preto, lebo vedú k akceptácii. Môžeme ich využiť v argumentácii a v prípade, že náš spoludiskutér akceptuje rovnaký záver (výsledok) myšlienkového experimentu ako my, máme takpovediac navrch – preniesli sme na neho dôkazové bremeno (s. 80). Zároveň nie je rozhodujúcou sila akceptácie - dôležité je, že určité tvrdenie považujeme za pravdivé a sila akceptácie nemá vplyv na silu argumentu, ktorý myšlienkovým experimentom podkladáme. Ako príklad uvádza Picha nasledujúci pomyselný rozhovor, ktorý uvidiem vcelku, aby som ním poukázal na jeden zvláštny dôsledok.

„Adam: Percepce je vlastností částí.

Boris: Vážně? To se mi nějak nezdá.

Adam: Prošel jsem si Leibnizův Mlýn a vyšlo mi, že percepce musí být vlastností částí.

Boris: Co je to Leibnizův Mlýn?

Adam: Představ si percipující stroj, vlez dovnitř a prozkoumej. Nenajdeš v něm nic kromě mechanicky spojených částí, nebo ano?

Boris: Asi ne. Ale jak to s tím souvisí?

Adam: Kdyby byla percepce vlastností kompozice, jak tvrdíš, musel bys ve stroji najít i něco dalšího.

Boris: Ano, to bych asi nejspíš musel.”

Čo je ne tomto príklade zvláštne? Ukazuje sa na ňom podľa mňa problém dostatočnosti pojmu zdôvodnenia *prima facie*. Totiž, dokáže takýto prístup odlišiť dôveryhodné zdroje od tých nedôveryhodných? Čo keby sme príklad pozmenili a Boris by akceptoval nový postoj na základe Adamovho rozprávania o tom, čo videl vo vešteckej guli? Epistemický význam vešteckej gule potom môžeme zachytiť nasledovne: Pokiaľ nie je veštenie z gule vyvrátené, potom je *prima facie* zdôvodnené. Picha si, zdá sa, silnejší pojem zdôvodnenia ani za cieľ nekladie, keďže, ako vraví, „*prima facie* argument není postaven na důvěryhodnosti procesů. Netvrdí, že imaginace má tendenci k pravdě, a my bychom jí proto měli důvěřovat. Tvrdí pouze tolik, že když už považujeme nějaké přesvědčení za pravdivé, nemůžeme se tvářit, jako bychom ho za pravdivé nepovažovali.” (s. 85). Pokiaľ však dôveryhodnosť nie je otázkou, akú váhu

má takýto pojem epistemického významu? V istom deskriptívnom ponímaní úlohy epistemológie, ktorej ambíciou je opísať všetky zdroje akceptácie, ktoré v spoločnosti nájdeme, je takáto definícia zdôvodnenia asi prijateľná. Otázkou zostáva užitočnosť takéhoto pojmu – že ľudia nadobúdajú presvedčenia z rôznych dôvodov je triviálnym faktom.

Picha však pokračuje ďalej. Jeho tretí výrazný postoj je odmietanie skepticizmu. Postoj, že sa myšlienkové experimenty používajú, ergo k niečomu sú, nie je dostatočná. Skeptik nenamieta, že myšlienkové experimenty nevedú k akceptácii, namieta, že pri určovaní pravdy tvrdení je rovnako účinná veštecká lampa. Pichova odpoveď je, že otázka miery dôveryhodnosti je otázkou empirickou. Vedú myšlienkové experimenty k lepším alebo horším výsledkom? To musíme zistiť pozorovaním. A podľa Pichu skeptik jednoducho nepreukázal, že myšlienkové experimenty vo väčšine prípadov vedú k skôr nepravde ako pravde (s. 86).

Zdá sa mi, že tu Picha postupuje príliš zbrklo a vytvára si zo skeptika tak trochu fackovacieho panáka. Jednoducho všeobecne bez podloženia povie, že skeptikovi sa nepodarilo preukázať nedôveryhodnosť. Podobným postupom dospejeme k tomu, že sa preukázať skeptikovu neoprávnenosť nepodarilo Pichovi – jednoducho neposkytol empi-

rický dôkaz toho, že skeptikovi sa to nedarí. Podobne naprázdno vyznieva diskusia s experimentálnou filozofiou (s. 134–137). Tá sa predsa snaží realizovať konkrétne experimenty, ktoré prinášajú konkrétne výsledky a tie by bolo namieste konkrétne posúdiť. Dodajme, že autor určitú konfrontáciu s konkrétnymi neduhmi podstupuje v poslednej kapitole - poskytuje prehľad chýb, ktorých sa pri hodnotení myšlienkových experimentov dopúšťame. Ako budem o chvíľu tvrdiť, robí to kvalifikovane a kvalitne. No takmer pri každej chybe dodáva, že to je iba chyba, na ktorú si musíme dávať pozor a všetko bude v poriadku.

Ďalší postup Pichovej argumentácie je ešte záludnejší (s. 85). Predstavme si, že by sa nám podarilo dokázať, že myšlienkové experimenty (alebo kľudne aj veštenie z gule) vedú v nadpolovičnej väčšine k omylu. Podľa Pichu tým paradoxne považujeme myšlienkové experimenty za dôveryhodný zdroj! Stačí predsa negovať ich výsledok a vo väčšine prípadov získame pravdivý výsledok. Nie je mi jasné, či je potom vôbec možné dokázať nedôveryhodnosť akéhokoľvek zdroja.

Vo štvrtjej kapitole sa Picha zaoberá eliminativizmom, teda teóriou, podľa ktorej sú myšlienkové experimenty epistemologickými parazitmi, sú to iba rétoricky upravené argumenty, ktoré nemajú silu samú o sebe. Je ich totiž možné rekonštru-

ovať do podoby argumentu a svoj záver dokázať zdôvodniť iba do tej miery, do akej je toho schopný tento všeobecný argument. Na základe analýzy Pisanského experimentu, ktorého štruktúrovanosť a explicitnosť postupu je mimochodom výnimočná a napr. v porovnaní s experimentmi ako sú Záchranný čln alebo aj Dvojča Zeme, sa až zdá, že sú v niečom podstatnom odlišné, rekonštruuje Picha diskusiu medzi obhajcami a kritikmi tohto postoja. Riešenie sporu v diskusii samotnej nenachádza a ako cestu von poskytuje rozlíšenie medzi e-xperimentom a i-xperimentom. To zakladá na rozlíšení medzi exemplom a ilustráciou (vypožičanom od autorov Perelman a Olbrechts-Tyteca). Myšlienkový experiment použitý ako príklad, ako dôvod všeobecného tvrdenia, je e-xperiment, myšlienkový experiment použitý na ilustráciu všeobecného princípu je i-xperiment. Ten prvý je epistemicky prínosný, zatiaľ čo ten druhý nie je. Či ide o jeden alebo druhý však závisí na konkrétnom použití myšlienkového experimentu – dá sa použiť oboma spôsobmi.

V poslednej piatej kapitole autor ponúka prehľad toho, čoho by sme sa mali pri posudzovaní myšlienkových experimentov vyvarovať. Postupuje tu so znalosťou veci a podáva dôkladný prehľad. Chybami myšlienkových experimentov sú Neprojateľný výsledok, Nedôveryhodný

výsledok, Nedosiahnuteľný výsledok a chybami argumentov obsahujúcich myšlienkový experiment sú Nerelevatívnosť, Nesprávna generalizácia, Netrzeplivosť. Možné chyby sú uvedené na príklade, je uvedená ich podstata, kritická otázka, ktorá nám pomôže konkrétnu chybu odhaliť a možnosti ako postupovať. Kapitola sa tak stáva užitočnou príručkou pre každého, kto by chcel myšlienkové experimenty využívať alebo kritizovať.

Na záver Picha prehľadne zopakuje najdôležitejšie otázky a odpovede vo forme akéhosi FAQ (najčastejšie kladených otázok). Prijemným a užitočným zároveň je dodatok, ktorý uvádza prehľad všetkých myšlienkových experimentov, ktoré sa nachádzajú v knihe. Pridáva k nim príbeh vedkyne Mary a tak snáď jediným slávnym experimentom, ktorý v knihe, je dumanie nad tým, aké to je byť netopierom. Experimenty sú vždy popísané citáciou príslušného autora, je uvedený ich destilát a pri viacerých aj princíp a diagram. Stávajú sa tak, nakoľko skromným, doplnkom, ktorý poskytuje prehľad, aký u nás chýba (ak by autor náhodou uvažoval o encyklopédii myšlienkových experimentov, prípadne ďalších filozofických argumentov, bolo by vhodné ho v tom iba podporiť).

Aby som zhrnul predchádzajúce, zdá sa mi, že pre Pichu sú myšlienkové experimenty akýmsi

dialektickým nástrojom pre tých, ktorí ich akceptujú. Pokiaľ ich totiž niekto odmietne, nedostaneme sa k potrebnému bodu v diskusii – k akceptácii. A keďže Picha neobhajuje dôveryhodnosť predstavivosti, nejestvuje vyššia inštancia, na ktorej by sme sa mohli s tým, kto myšlienkovými experimenty odmietne akceptovať (alebo len bude vždy tvrdiť, že nevie, ako ich posúdiť), nie je možné ich takémuto človeku nijako „nanútiť“. Je to postoj zaujímavý, no skrýva podľa mňa v sebe viacero záľudných bodov. Vyššie uvedené polemické poznámky nemajú byť ničím viac, než polemickými poznámkami. A je vlastne dobre, že mohli vzniknúť – kvalitná práca sa pozná aj podľa toho, že je s čím nesúhlasíť. Marek Picha napísal v tomto zmysle kvalitnú knihu. Pokiaľ bolo jej predstavenie na viacerých miestach jej kritikov, je to tým, že kniha vyzýva ku diskusii. Ešte raz je nutné vyzdvihnúť i rozsah tém, ktoré sa Picha pokúša rozobrať a množstvo polemík s renomovanými autormi, do ktorých sa (úspešne) púšťa. A tak jediná skutočná výčitka, ktorú voči knihe mám, je technického charakteru. Kniha chýba menný i vecný index. Verím, že by bol užitočný a pomohol by pri práci mnohým, nielen autorovi tejto recenzie.